

Nők a tudományban

„EGY-TESTVÉR LESZ MINDEN EMBER!”¹ – A NEMEK VISZONYA A GLOBALIZÁLÓDÓ VILÁGBAN –

Hell Judit

PhD., tszkv. egy. doc. (Miskolci Egyetem) boltodi@gold.unimiskolc.hu

*Hamis univerzalizmus
és a feminizmus nézőpontja*

„Férfi, képes vagy rá, hogy igazságos legyél? Nő teszi fel a kérdést. . . Ki adta neked ahhoz az önkényuralom hatalmát, hogy nemem fölött elnyomást gyakorolj?” Ezekkel, az igazságosság és a legitimitás kérdéseit feszegető mondatokkal indul *Olympe de Gouge* forradalmi hangú, gyűjtő hatású „Deklaráció”-ja, mely a korban szinte egyedülállóan radikális válaszlépés volt arra, hogy 1789-ben az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata az emberi jogok alanyainak köréből a nőket gyakorlatilag kizárta. Ez „a harmadik rend »harmadik nemének«, (Condorcet) képviselőjében fellépő bátor asszony az 1791-ben a *hazafiak* (férfiak) által megfogalmazott és elfogadott alkotmány ellen tiltakozott, amikor ugyan ezen év szeptemberében a „Női és Állampolgárnői Jogok Nyilatkozatát” ratifikálás céljából a Nemzetgyűlésnek megküldte: „A nő szabadnak születik, és jogai megegyeznek a férfiéval. . . a törvény a közakarat kifejeződése kell legyen; nők, férfiak egyaránt részt kell vegyenek a törvényhozásban. . . Minden állampolgár, legyen férfi vagy nő, a törvény szemében egyenlő; minden közhivatal, állás és tisztség ugyanúgy nyiljon meg előtte képessége szerint, s ne legyen más feltétel, mint az érdem és a tehetség. . .”

A „Deklaráció” *létének* pusztá ténye önmagában is elégséges bizonyíték volna rá, hogy az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának valójában csupán a férfiak voltak a kedvezményezettjei. Azt, hogy „emberen” még ekkor is voltaképpen a férfit kell érteni, emberi jogokon a férfiak jogait, közakaratot a férfiak akaratát, köztársaságon a férfiak köztársaságát, demokrácián a férfiak egyenlőségét, szabadságát, testvériségét – több irányú vizsgálódások is igazolják: (a) A modern feminista nyelvkritikai elemzések általában is alátámasztják, hogy a nyelv a patriarchális (alá- és fölérendeltségi) társadalmi viszonyokat számos elemében évezredekden át őrzi: a francia nyelvben például a *l'homme* egyszerre ember és férfi; a *fraternité* (testvériség) a fiútestvér szóból származik – ami miatt napjainkban francia nyelvterületen inkább a „szolidaritás” nemek szempontjából neutrális jelentésárnyalatú megfelelőjét használják. (b) A „társadalmi szerződés” klasszikus elméleteinek leírásában – Hobbestól és Locke-tól Rousseau-ig és Kantig – a szerződő *egyén* gyakorlatilag és lényegileg *férfi*: a gazdaságilag önálló családfő. (c) A filozófiatörténet klasszikus szövegeinek nőszempontú újraolvasása (az androcentrikus filozófiai gondolkodás kritikája) a francia felvilágosodás kiváló-

¹ Friedrich Schiller: *Az örömhöz* (Rónay György ford.)

ságainak negatívan elfogult ember-/nőképre hívja fel a figyelmet. Amikor a kritikusok, mondjuk a Rousseau filozófiai-szépirodalmi írásaiból (főleg az *Emiből*) rekonstruálható, patriarchális-ideologikus nőábrázolásra/nőképre, vagy a Diderot szerkesztette *Enciklopédia* szócikkeiben az ember és a nő fogalmi definíciójára utalnak, nem egyébre, mint arra emlékeztetnek, hogy a rációt trónra ültető és úgymond humanisztikus célokat megfogalmazó, a jogok *egyetemességének* igényével a történelem színpadára lépő felvilágosítók a nőtől éppen az ész, az ember általuk is lényeginek tekintett sajátosságát (attribútumát), s ezzel valójában nem kezelebbet, mint *ember mívoltát* vitatják el.²

A „Nők és Állampolgárnők Jogainak Nyilatkozata” címében és szövegének teljes terjedelmében éppúgy megfogalmazza a nő emancipálásának követelményét a közélet – *polisz* – vonatkozásában, mint teszi ezt a privát szférát – *oikosz* – illetően is. Figyelemreméltó módon, konkrét példák alkalmazásával, kitér a jogok és kötelezettségek korrelációs viszonyának taglalására: mint állítja, köteleességek csak garantált jogok ellenében támaszthatók és ismerhetők el. Ma is

² Rousseau és a legtöbb felvilágosító kettős antropológiával dolgozik. Megkülönböztetnek ugyanis specifikusan „férfi-” és sajátosan „női természetet”, amely biológiai determináltságánál fogva eleve adott, örök, így megváltoztathatatlan. A nő testi-szellemi-lelki képességei szerintük eleve másak, mint a férfié, ezért a nő csak bizonyos specifikus, úgymond a „női természettel” harmonizáló feladatok ellátására jogosult, mert ezekre „képes”. E duális antropológia hamisságának, ideologikus (represszív) jellegének leleplezésére bizonyos női adottságokat és szerepeket – pl. anyai érzés és ösztön, illetve anyaság – hamisan felmagasztalnak. Az *Enciklopédiában* a nő, biológiai-szervi alkatánál fogva nem ész-vezérelte, hanem irracionális, extrém módon emocionális, hisztérikus stb. lény. A „női természettel”, így pl. az anya-szereppel kapcsolatban alapvető elemzések olvashatók Nancy J. Chodorow művében: *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet* (eredeti amerikai 1989, magyarul: Új Mandátum, Budapest 2000), továbbá a következő munkában: Elisabeth Badinter: *A szerető anyja. Az anyai érzés története a 17-20. században* (eredeti francia 1980, magyarul: Csokonai, Debrecen 1999).

gyakran vetik a feministák szemére: csak jogokról akarnak hallani, kötelességekről nem. E kötelességek egy része azonban úgy áll elő, hogy valójában alapvető emberi jogokat – pl. az önrendelkezés jogát – tagadnak meg a nőtől (így a házasság intézményében, állítólag annak természete miatt, mindig kötelességük a férj „rendelkezésére állni”); a kötelességek másik részével szemben pedig nem korrelálnak bizonyos alapvető jogok (például Svájcban csak 1971-ben vezették be szövetségi szinten a női választójogot, ám ennek ellenére minden önálló keresettel rendelkező nő ezt megelőzően is adót fizetett). Végül a „Deklaráció” szerzője hangsúlyozza a nemek szerinti hátrányos megkülönböztetés gyakorlatának elfogadhatatlanságát: férfi/nő mívoltunk önmagában véve *egyik fél számára* sejelentesen hátrányt (és persze előnyt se)! Döntson tehát „tehetség és érdem”.

Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának elfogadásával a férfi valójában kettős státust birtokolt: egyszerre maradt patriarcha és lett polgár. A forradalomból a nőknek semmilyen java nem származott. Ugyanabban az évben, amikor Franciaországban bevezették az általános választójogot (és a nőket, csakúgy, mint kezdetben Angliában, kifejezetten kizárták belőle), amikor Robespierre minden politikai nőklubot becsukott, Olympe de Gouge életével – más liberális-republikánus nőtársaival együtt – a jakobinus terror guillotine-ja végzett.³

Maga a „Nők és Állampolgárnők Jogainak Nyilatkozata”, mely a férfiakat nem kívánta kirekeszteni, s amely épp ezáltal az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát az egész emberiség számára kiterjesztendőnek, azaz univerzálisnak tekinti, hosszú időre eltűnt az archívumokban, s férfitudósok generációi hagyták figyelmen kívül, akik „serényen csak forradalmukkal és politikai filozófiájukkal

³ Rosalind Miles: *Az idő leányai. A nők világtörténelme*, Balassi, Budapest 2000 (eredeti amerikai: 1993).

foglalatoskodtak”.⁴ A jelentős dokumentum így a feledés homályába merült, s csak az I. világháború körüli években kezdik ritkán említeni, többnyire a tevékenységük miatt egykor csak ironikusan megmosolygott, XX. század eleji feministák. A „Deklaráció” persze nem előzmények nélküli esemény a nők világ/európai történetében.⁵ Benne összegződnek és jutnak radikális formában kifejezésre mind korábbi évszázadok protofeminisztikus, mind saját korának emancipatórikus eszméi és politikai küzdelmei, s egyben – mint radikális politikai utópia – szinte rejtett forrásvidéke a kétszáz év múltával is bántóan aktuális nőjogi törekvéseknek. Elgondolkodtató: egy polgári-patriarchális, nőellenes felvilágosodás eszméi-politikai kontextusában Schiller ujjongó, szép szavainak – „Alle Menschen werden Brüder” – vajon hányféle olvassata (volt) lehetséges...

A patriarchális viszonyok több évezredes fennállása alatt a társadalmilag intézménye-

⁴ Hannelore Schröder: „Olympe de Gouges’ »Erklärung der Rechte der Frau und Bürgerin« (1791)”, in *Feministische Philosophie*, hrsg. v. Herta Nagl-Docekal, Oldenbourg, München 1990, 218. o.

⁵ A feminista indíttatású történeti, irodalomtörténeti, filozófiatörténeti vizsgálódások egybehangzóan bizonyítják, hogy a férfiközpontú, errett felvilágosodás reakció volt az azt időben félévszázaddal megelőző feminista és egyenlősítő korai felvilágosodásnak. Az idevonatkozó kutatások korrekívumai az úgynevezett androcéntrikus politika-, filozófia-, irodalomtörténetírásnak. Jelentősebb férfi- és nőírók az említett vonatkozásban: Marie de Jars de Gournay (Montaigne nevelt lánya), ld. írását a „Férfiak és nők egyenlőségéről” (1622), melyben a nemek egyenlőségének antropológiai és jogfilozófiai fogalmával dolgozik; továbbá a kartezianus F. Poulain de La Barre („A két nem egyenlősége” 1673), vagy Madeline de Scudéry (Mlle Scudéry; „Le grand Cyrus” 1649-53, „Clélia” 1654-60, mindkettő 10 kötetben!). Az angol nők 1649. május 5-én a Parlament alsóházának szintén benyújtottak egy petíciót, mely a jog és a természetes igazság alapján érvel a nők jogai mellett, amelyek úgymond megegyeznek a társadalom minden tagját megillető jogokkal. Angliában Mary Wollstonecraft nagyjából a „Deklaráció”-val párhuzamosan 1792-ben fogalmazza meg *A nők jogainak követelése* c. nagyhatású munkáját (A Vindication of the Rights of Women), részben kapcsolódva a francia forradalomhoz és Edmund Burke kritikájára is reagálva.

sített és ideológiailag is megerősített alárendelt helyzetből több nő (előkelő származású és/vagy értelmiségi nő) számára is megnyílt az *egyéni*/főlemelkedés lehetősége, ezek az esetek azonban az újkor hajnaláig csak szórványos jelenségeknek tekinthetők. Az ipari és politikai forradalmak korával, a hagyományos társadalomszerkezet radikális átalakulásával hárul azonban a nők *tömegeire* az a kettős teher, amely egyszerre kívánja meg tőlük az új és régi világ követelményeihez való alkalmazkodást. Miközben a férfiakkal válllvetve dolgoztak (ipari üzemekben, bányákban, műhelyekben: nem ritkán áldott állapotuk 6-8 hónapos terhével), vagy küzdöttek az új gazdasági és politikai rend kialakításáért – az otthon, a család összes terheit kényszerűen továbbra is magukra vállalták. A nők jogi és társadalmi egyenlőségének *kollektív* és politikai formában megjelenő követelése ezért természetszerűleg a modern polgári társadalmak születésének termékei. A korai feministák, éppúgy, mint későbbi „leányaik”, nem követeltek maguknak *más* (tehát valamiféle *plusz*) jogokat; csupán szó szerint értették, következetesen végiggondolták az egyenlőség elvét mint a polgárság nagy gondolati vívmányát.

A nőkérdés több évszázadra visszanyúló folyamatos napirenden tartása, a legkülönbözőbb arculatú feminista elméletek és mozgalmak világszerte meg-megújuló hulláma, nemzetközi szervezetek és intézmények kitaró erőfeszítései a nőket érintő hátrányok fokozatos enyhítésére és felszámolására – mindezek egyértelműen arra utaló jelek, hogy a közvélekedéssel ellentétben nem valamiféle föl-fölkapott, majd elejtett *divatjelenségről* van mindössze szó, és hogy – dacára ama felfogásnak, mely mostanra már úgymond egy *posztfeminista* éra beköszönését konstatálja – a nemek viszonyában mindmáig a nők fölötti *férfiuralom*a meghatározó. Az uralmi viszonyok megkérdőjelezése, a *status quo* folyamatos bolygatása nyilván-

valóan érdekeket sért – annak ellenére, hogy ezzel nem kisebb csoportnak, mint az emberiség kirekesztett felének kívánja a javát szolgálni, akár tudatosul ez bármelyik fél képviselőiben, akár nem. *Feminizmuson* a továbbiakban egyszerűen azt az elméleti és gyakorlati álláspontot értem, amely szerint a nők és a férfiak nem *egyformák* ugyan, de az élet minden vonatkozásában *egyenjogúak* (illetőleg azzá kell lenniük). Kétségtelen, hogy ma már túljutottunk a „harcos” feminizmus korábbi, primitívebb formáin, ám „poszt-feminista éráról” – ahogyan Nancy Fraser mondja – csak akkor lehetne szó, ha már beszélhetnénk egy ténylegesen „poszt-patriarchális éráról” is.

Nők a fejlett és a „felejtett” világban

Társadalomtudományi-statisztikai vizsgálatok alapján többnyire az a felfogás tartja magát, hogy minél kisebb egy adott társadalom gazdasági teljesítőképessége (életszínvonal), és/vagy minél nagyobb mértékű a nők politikai hatalomból való kizárása, annak arányában növekszik/nagyobb a hatalom birtokosainak képessége az álvettek, a „hangnélküliek”, a némán szenvedők (nők, gyerekek, fiatalok, idősek stb.) represszióval társult gazdasági, szexuális stb. kizsákmányolására/megkárosítására általában. A feminizmus a modern – helyenként csak modernizálódó – világ olyan jelensége, amely a gyakran egymásra rétegződő (látható vagy rejtett) társadalmi egyenlőtlenségek egyik vagy egyszerre több fajtájának felszámolását tűzte ki célul maga elé. Mivel a patriarchális viszonyok vagy azok maradványai minden jelenleg ismert társadalomban kisebb vagy nagyobb mértékben fennállnak, a feminista célkitűzésekre és mozgalmakra a világ különböző kultúráiban, régióiban, országaiban különféleképpen – elfogadva/támogatva, ódzkodva, elutasítóan, becsmérően vagy gúnyosan, gyűlölettel és megvetéssel – reagálnak. A nők, a nőmozgalmak és a feminiz-

mus helyzete természetesen nagymértékben különbözik a – mint mondani szokás – *fejlett* illetve *felejtett* világban (the West and the Rest). A „feminista/feminizmus” szó, minél keletebbre vagy délebbre nézünk, annál nehezebben letörölhető stigma: így kontinensünk keleti felén is, mind a mozgalmat, mind az elméleti kutatásokat sokan – számos okból – csak idegen, gyökértelen *amerikai hóbotnak* tekintik. Kétségkívül igaz, hogy a nőmozgalmak bölcsőjeként Észak-Amerikát tartják számon; igaz az is, hogy e kontinensen a nők szabadságfoka történelmi okokból (ti. különös szerepük az amerikai pionír-társadalomban⁶) mindig sokkal nagyobb, ennek következtében föllépésük is lényegesen radikálisabb volt, mint más földrészekén, így azután világszerte nagyobb visszhangot is vert; s igaz az is, hogy azok a globalizációs folyamatok, amelyek oldal-szárnnyán a feminista eszmék egyre távolabbi tájakon is elterjednek, közvetlenül a világ amerikanizálódási processzusaként is megjelennek. Mindezek ellenére, ami Európát, legalábbis Nyugat-Európát érinti, éppen a korábban idézett történelmi-eszmetörténeti összefüggések mutatják, hogy az emancipációs/antidiszkriminációs küzdelmek egyáltalán nem idegen, hanem nagyon is szerves alkotóelemei Európa haladó, szabadságelvű, humanisztikus tradícióinak. Kelet (vagy Közép-Kelet-) -Európából nézve persze az amerikai vagy általánosabban a nyugati nő szabadsága olykor már szabadosságnak, szinte abnormalitásnak látszik: a kelet-európai perspektíva azonban sajnos ez esetben is béka-perspektívát jelent.

Napjainkban, a gazdaságilag egypólusúvá váló világban, ahol lényegileg minden a gazdaság érdekeinek rendelődik alá, s ahol egyre nagyobb a szakadék gazdag és szegény országok/régiók között (de az egyes országok összlakosságának vonatkozásában

⁶ A jelenségre már Tocqueville felfigyelt *Az amerikai demokrácia* III/3. rész 12. fejezetében.

is); ma, amikor a világ népessége egyre nagyobb fenyegetettségben szembesül a Föld elhatalmasodó globális problémáival – megkerülhetetlen a társadalmi (esély)egyenlőtlenség és társadalmi igazságosság kérdéseivel való számotvetés.

A társadalmi egyenlőtlenségek egyik megnyilvánulási formája a nemek egymáshoz viszonyított egyenlőtlensége. Ez az egyenlőtlenség a két nem között történetileg különféle okokból kialakult és máig fennálló *uralmi viszony*. Amennyiben a nő fölötti férfiuralom a társadalmi fejlődés során kialakult összes uralmi viszonyokat *átmetsző* uralom, annyiban a vallási-szellemi, a politikai, a gazdasági-vállalkozói, vagy a katonai hatalommal bíró csoportosulások mellett elkülönülten is szólhatunk a férfiak hatalmáról. A nemek közötti egyenlőtlenség tehát áthatja a nyilvánosság (gazdaság, politika, kultúra, oktatás) és a magánélet minden szféráját. Mivel azonban az említett alrendszerekben egyéb típusú (nem a nemek szerinti) hierarchia-rendszerek is kialakulnak, ezek a nemek közötti hierarchiára *rétégződve* sokszoros (halmozott) alá-fölérendeltségi viszonyokat (szubaltern helyzeteket) hoznak létre. Mindehhez hozzá kell vennünk azt a ténytet is, hogy a nőtársadalom maga is erősen *heterogén* jellegű; s ez érvényes az egy országon belül, illetve regionális és kultúránkénti stb. relációban is (például alacsonyan iskolázott, 40 év fölötti, gyermekeit egyedül nevelő, vidéken élő nők). Életfeltételeiknek azonban vannak *közös* meghatározói is.

A társadalom hatalmi elitje többnyire az *erős* nem reprezentánsaiból áll. A modern társadalmak differenciálódásával a *primer* hatalmi faktorokhoz kapcsolódóan újabb, úgynevezett *szekunder* hatalmi tényezők alakultak ki, amelyek saját hatalmi eszközökkel nem rendelkeznek, hanem hatalmukat azon, ténylegesen saját hatalommal bíró csoportoktól kölcsönzik, amelyeknek jóindulattól függenek (ilyenek a bírák, ügyészek,

belügyi szervek vezetői, tanárok és akadémikusok, menedzserek, orvosok és a média-arisztokrácia tagjai: ezek a maguk eszközeivel fenntartják, illetve reprezentálják a férfiuralmat). A hatalom első- és másodrangú birtokosai a represszió és diszkrimináció legkülönbébb fajtáit alkalmazva (szellemi-ideológiai, információvisszatartó, manipulatív, jogalkotási stb. eljárások) különböző mértékben *kirekesztik* a hatalomból az érdekérvényesítő képességgel nem vagy csak mérsékelttel rendelkező „második nemet”.

A társadalmi, ezen belül a nemek közötti egyenlőtlenség *mérésére* különféle módszereket kínálnak a modern társadalomtudományok. A nők társadalmi helyzetének összehasonlító bemutatása *globális viszonylatban* számos nehézségbe ütközik. Országonként, régióként például az életszínvonal/életminőség mérésében igen eltérő faktorokat alkalmaznak. Egyes kutatások szerint a nők társadalmi státusát többnyire az adott ország *gazdasági* színvonalának fejlettsége, más álláspont szerint a *politikai* hatalomban való részesedésük mértéke határozza meg alapvetően. Statisztikai adatok alapján megállapítható, hogy általánosságban valamely ország gazdagságával fordítottan arányos a női diszkrimináció mértéke (kivévelt képez például az arab világ néhány gazdag tradicionális társadalma: Kuvait, Szaúd-Arábia stb.). Ez többek között arra utal, hogy a férfiuralom esetében is döntően a „második nem” munkaerejének kizsákmányolásáról, illetve bizonyos kulcspozíciók, státusok kisajátításáról van szó. A nőknek a számukra átengedett, rosszul jövedelmező foglalkozási területekről nincs hová kihátrálniuk. A nemek közötti egyenlőtlenség mérésének egyik lehetséges módja az, amely valamely ország összlakosságát illetően az életszínvonalbeli/életminőségbeli egyenlőséget mutató index kétszeresének, plusz a női jogegyenlőségi index értékének összevonásából képezett, úgynevezett *össztársadalmi egyenlőségi in-*

dexszel dolgozik.⁷ A nők egyenjogúságának mérésére alkalmas mérce – amely tehát valamely társadalomban a férfiuralom fennállásának illetőleg felszámolásának a fokát hivatott jelezni – csak a lakosság *egyik felének* életfeltételeit veszi tekintetbe, szemben az össz-lakosságra vonatkoztatott életszínvonalbeli indexszel, amely egyébként az összes hátrányos helyzetű csoport, így a nők életszínvonalát *ísnézi* az elitcsoportokéhoz képest. Az egyenjogúsági index mégis az egyik legfontosabb, az életfeltételeket lényegesen meghatározó *hatalmi* egyenlőtlenséget mérő mérce a nemek viszonylatában, amely egyenlőtlenség másodlagosan életszínvonalbeli egyenlőtlenségként fejeződik ki (amennyiben a férfiak többé vagy kevésbé kihasznált túlhatalmuk alapján a javakat, szolgáltatásokat, szabadidőt, státusokat stb. inkább eltulajdonítják vagy megszerzik maguknak). Statisztikai elemzők ezen túlmenően azt is figyelembe veszik, hogy a női diszkrimináció mértéke párhuzamot mutat – korrelál – más „gyenge helyzetű csoportokéval” (gyerekek, öregek, fogyatékosok, bevándorlók és egyéb marginalizáltak stb.), így a nőkre ezek kvázi-képviselőiként is tekintenek. Mivel a tényleges uralomgyakorlás nagyobb részt minden társadalomban a férfiak kezében van (apák, oktatók, tudósok, lelkészek, törvényhozók, rendőrök, bírák, hadvezetők), elsősorban ők azok, akiknek uralmát (dresszúra, háborúk stb.) a felnőtt társadalom részéről a *gyerekek/fiatalok* is elszenvedik. Az ő helyzetük javulását is pozitívan befolyásolná, ha a nőknek, az anyáknak (akik számára a gyermekek/ifjak *jól*-léte erősebben szívügyük), valóban „szavuk lenne”.

A nemi diszkrimináció vizsgálatának klasszikus vagy fontosabb témacsoportjai: (a) Az *oktatás/képzés* területe: e tényezőnek korunkban fundamentális szerepe van a nők

életfeltételei alakulásának minden vonatkozásában. (b) A nő *politikai* jogegyenlősége az országos/regionális politikában: a törvényhozói-végrehajtói hatalom nemek közötti megosztása függvényében alakul a nők szinte minden területre kiható *érdekérvényesítő* képessége. (c) A nők *családban/házasságban*, egyáltalán a *privát* életben elfoglalt státusa: a köz- és a magánszféra elkülönítése persze csak metodológiai elkülönítést jelent, hiszen minden, a magánéletben megjelenő tényező, probléma, jogsértés stb. egyben a közszférára is kihatással bír, és megfordítva: a politikai hatalomból való kirekesztésnek a magánélet területein *is* megjelenő következményei vannak. (d) Végül a nők helyzete a gazdaságban: munkaerőpiacon, munkahelyen, a munkabérek és az előmenetel, karrier stb. tekintetében. Ezek a témakörök – amelyek valójában az egymástól elválaszthatatlan, egymást *kölcsönösen és bonyolultan* átható kérdések *komplexumait* foglalják magukban, s csak didaktikailag választhatók el egymástól a kifejtés során – egyenként további nagyobb, statisztikailag szignifikáns alkotóelemek és azok variánsainak halmazaiból épülnek fel.

A nemek közötti egyenjogúságnak a nők hátrányára megvalósuló sérelmét egyéb területeken is számba vehetjük. Ezek vonatkozásában szintén a polgári jogok és/vagy az emberi jogok által biztosított különféle *szabadságokhoz* fűződő jogok sérülnek. Így például: számos országban még ma is a birtoklási jog, a válás kezdeményezéséhez való jog, a mozgásszabadság, a párválasztási szabadság, a szexuális életben megnyilvánuló szabadságok (így a házasságon belüli szexuális aktus visszautasításának joga is, vagy a fogamzásgátláshoz és abortuszhoz való jog) korlátozása vagy megvonása. További sajátos problémát jelent például a nők kettős terhelése a kereső- és házimunka által, a nem-kereső (háztartási, gyermeknevelő, betegápoló-gondozó) tevékenység értékének

⁷ Ernst F. FÜRTRATT-KLOEP: *Soziale Gleichheit und Frauenrechte im weltweiten Vergleich*, Papyrossa, Köln 1998.

el nem ismerése, a házaspárok nem arányos otthoni munkamegosztása és ennek következtében a nők szabadidejének drasztikus megkurtítása, a családon belüli erőszak (testilelki bántalmazás, szexuális erőszak)⁸, sőt egyes kultúrákban a genitáliák csonkításának barbár szokása, valamint a megfogant *leány*-magzatok életjogának sérülése a *hátrányukra* elkövetett abortuszok következtében, illetve a leánygyermek táplálásának és nevelésének elhanyagolása különösen az ún. *harmadik világban*; a prostitúció és szexkereskedelem mint emberkereskedelem problémája.⁹ A jelzett kérdésköröket nyilvánvalóan még tovább bővíthetnénk. Mint fentebb már utalás történt rá, ezeket a jogsértéseket is a *modernitás* olyan fundamentális értékei alapján tehetjük *kritika tárgyává*, mint az egyéni szabadság, önrendelkezés, autonómia, egyenlő emberi méltóság, esélyegyenlőség stb. Ezen – kétségtelenül a nyugati világban született – értékeket megtestesítő emberi/erkölcsi jogokat valóban *univerzálisaknak*, minden emberrel *velészületettnek* és tőle *elidegeníthetetlennek* tekintjük. Számos, patriarchális tradícióit szilárdan őrző kultúrkörben azonban ezek az értékek/jogok idegennek, külsőnek, más szóval *heteronóm értékeknek* számítanak, s így különösen a női lakosság vonatkozásában nem érvényesülnek. Hogy azonban ezek mégsem a Nyugat által világviszonylatban ki-

ráterőltetett értékek, azt például a mára szinte az egész világot átfogó, női jogokat tudatosítani, érvényre juttatni kívánó *civil*/nőmozgalmi hálózatok, projektumok, alapítványok, fórumok, szervezetek is bizonyíthatják.

Új típusú univerzalizmus felé

A nemi diszkrimináció megnyilvánulási területeihez, típusaihoz és eszközeihez illeszkedően formálódnak (differenciálódnak és együttműködnek) a nemek viszonyát kutató és azt kritika tárgyává tevő elméleti szakterületek (lásd például *gender*-szempontú gazdaságtudomány, szociológia, jogelmélet és jogtudomány, filozófia és etika, politikai filozófia, irodalomtudomány, agykutatás, pszichoanalízis/pszichológia, nyelvészet és kommunikációelmélet, neveléstudomány, antropológia, történetírás stb.).¹⁰ A nőekkel szembeni diszkrimináció jelenlétét és mértékét értelemszerűen az élet minden olyan szférájában vizsgálják, ahol egyáltalán a férfi-nő kapcsolatok fennállása ezt indokolttá teszi (a magánélet területén is). A nemek szerinti (*gender*-specifikus) megkülönböztetés társadalmi gyakorlatának kiritikai-elvi alapját bizonyos *morálfilozófiai alapértékek* (egyenlőség, igazságosság), illetve az *egyetemes emberi jogok/erkölcsi jogok* érvényre juttatásának követelménye képezi.¹¹ Ennek szellemében formálódik manap-

⁸ Lásd Morvai Krisztina: *Terror a családban. A feleségbántalmazás és a jog*, Kossuth, Budapest 1999; Morvai Krisztina: *Magánügy-e a feleségbántalmazás? Belügyi Szemle* 1998/3, 55-72. o. A szerző figyelemreméltó statisztikai összefüggésekre mutat rá: pl.: a bűncselekmények következtében meghalt nők több mint fele (volt) házas- vagy (volt) élettársa áldozata lett. Az 1995-ös számadatok szerint egy nőnek nyolcszor annyi esélye volt arra, hogy házas- vagy élettársa öltsa ki életét, mint egy számára ismeretlen elkövető; s míg száz megölt férfi közül átlagosan hetet öl meg házas- vagy élettársa, addig száz megölt nő közül hatvanhármát. Egy nőnek tehát kilencszeres az esélye arra, hogy otthoni erőszak áldozata legyen.

⁹ Fehér Lenke: *Prostitúcióra kényszerítés, emberkereskedelem*, Belügyi Szemle, 1998/3, 32-39. o.

¹⁰ Lásd mindehhez Herta Nagl-Docekal: *Feministische Philosophie. Ergebnisse, Probleme, Perspektiven*, Fischer Taschenbuch V., Frankfurt/Main 2000; *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések*, szerk. Szabadfalvi József, Bóbor, Miskolc 1996; *Critical Legal Studies*, ed. by James Boyle, Dartmouth-Aldershot 1996; Elaine Showalter: „A feminista irodalomtudomány a vadonban. A pluralizmus és a feminista irodalomtudomány”, *Helikon. Irodalomtudományi Szemle* 1994/4, 417-442. o.

¹¹ Az *erkölcsi jogokról* mint sajátos erkölcsi értékeket képviselő „feltételes emberi jogokról” (például identitáshoz illetve különbözőzéshez való jog, a saját, és nők esetében a tőlünk függő másik élet fölötti rendelkezési jog, a test fölötti rendelkezési joga stb.) lásd Földesi Tamás: *Valamit valamiért? A jogok és kötelezettségek harmóniája és diszharmóniája*, Korona, Budapest 1997.

ság egy új, *emancipatórikus és egyben univerzalista humanizmus* vonásait magán viselő gyakorlati filozófiai diszciplína, a *feminista politikai filozófia*.

Külön elemzést érdemelne itt két alkérdés részletesebb kifejtése. Az egyik a modernitás és a tradicionalizmus együttélésének és/vagy konfliktusának problémáját vizsgálhatná *modern multikulturális* társadalmakban, konkrétan a nemek viszonyában. Számos kisebbségi kollektív identitásnak ugyanis mindmáig része a represszív gyakorlat a nemek vonatkozásában: ezen kollektív identitás megőrzésének követelménye azonban a hagyományos hierarchikus férfínő kapcsolatok változatlanul hagyását implikálná, ami viszont a modernizálódott többségi társadalom illetve a hagyományos kisebbségi közösségek viszonya kezelésének elméleti-gyakorlati problémáját vonja maga után.¹² Részből ezzel párhuzamos jelenségként áll elő az egyesült Európa kollektív identitásának formálódása, mely feladat egyik vetülete a különböző nemzeti identitások, ezen belül a lokális sajátosságokat felmutató nemi identitások, nemi szerepek, nemi viszonyok európai szintű egybefoglalása, összecsiszolása.

A nők nemrégiben megtartott „nagy menetelésének” (World March of Women in the Year 2000) két fő követelése a – részben a globális világrend következtében – feminizálódott szegénység, illetőleg a nők elleni erőszak minden formájának felszámolása volt.¹³ E területek nyilván azért kaptak kitüntetett figyelmet, mert világviszonylatban is e kettő a nők léthelyzetét leginkább megnehezítő, legégetőbb problémakör. Tekintsünk egyet-

len jellemző adatsort a helyzet súlyosságának szemléltetésére a szegénység vonatkozásában, globális viszonylatban: a világ összes háztartásának egyharmad részében a háztartás élén *nő* áll – a *szegény* háztartások 80-90 százalékában nő a családfő. Halmozottan hátrányos anyagi helyzetben élnek a gyermekeiket egyedül nevelő nők, akik gyakran elégtelen anyagi támogatást kapnak az apától, s rosszabb elhelyezkedési, fizetésbeli és karrierlehetőségekkel rendelkeznek egy vagy több gyermek eltartása esetén; világszerte az egyedül élő idősök háromnegyede szintén nő. Minden országban ők élnek a legnehezebb gazdasági feltételek között. Általában is növekszik a különbség a gazdag és szegény országok között, s világméretben a szegény népesség legnagyobb és leggyorsabban növekvő hányadát a nők teszik ki: ők a szegények legszegényebbjai. Náluk hiányoznak leginkább a feltételek ahhoz, hogy a szegénységet elhárítsák, megszökjenek, elmeneküljenek előle. Ahol a háztartások egyre szegényebbek lesznek (például a gazdasági szerkezetváltásra és a szociális támogatások leépítésére kényszerülő egykori szocialista országokban), ott a nők ezt többletmunkával vagy spórolással kompenzálják, s leelőször saját alapvető fogyasztási szükségleteiket korlátozzák. A világ számos térségében a nők banki hitelhez való hozzáférhetősége lényegesen rosszabb, mint a férfiaké. Ritkábban van tulajdonuk, sőt sok országban a pénzügyekben is kiskorúnak tekintik őket, azaz önállóan nem hajthatnak végre pénzügyi akciókat – helyzetükön próbálnak enyhíteni az úgynevezett *kishiteles*ek bankjai.¹⁴

¹² Erről részletesebben írtam: *Frauenfrage und Multikulturalismus*, in *Multikulturalismus – Multiculturalism. Studien – Studies* c. tanulmányomban, hrsg.v. Judit Hell, Miskolci Egyetemi Kiadó 1998, 55-73. o.

¹³ Lásd ennek konkrét formáiról és genetikai/kulturális-szocializációs okairól Hell Judit: „Erőszak a férfi-nő kapcsolatokban, filozófiai-etikai megközelítésben”, *Belügyi Szemle* 2000/7-8, 29-46. o.

¹⁴ Például az indiai SEWA vagy a Grameen Bank, és a Women's World Banking világhálózat. Ezeknek főként nők a kliensei, átlagosan 300 dolláros igényelt hitelekkel. (Az eddig fölvert legkisebb hitel 1,5 dollár volt! – valakinek ennyire volt szüksége az életben maradáshoz.) További, részletező adatok a: *Der Fischer Frauen-Atlas*, Fischer, Frankfurt/Main 1998 (angol eredeti: *The State of Women in the World Atlas*, Penguin Books, London - New York 1997).

A nemek közötti teljes egyenlőség a messzi jövőbe vetített álom. A fejlett világban elért kisebb-nagyobb sikerekkel a szegény országokban a nők rosszabb életfeltételei állnak szemben, miközben a világ legtöbb kormánya – legalábbis papíron – elkötelezte magát a nők egyenjogúsága mellett. A „második nem” helyzetének folyamatos felmérésére és javítására számos nemzetközi politikai és gazdasági intézmény fordít figyelmet és tesz erőfeszítéseket (lásd például az ENSZ ötévente rendezett nő-világkonferenciáit, vagy az 1979-ben elfogadott Konvenciót „a női diszkrimináció minden formájának kiküszöböléséről”). Az aláíró és ratifikáló, illetve aláíró és nem-ratifikáló országok csoportjának megoszlása dokumentumokban ellenőrizhető. Ez a Konvenció hivatkozással rámutat arra, hogy az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata többek között megerősíti a hátrányos megkülönböztetés megengedhetetlenségének elvét, értve ezt a nemek vonatkozásában is. A preambulum – miközben utal a férfiak és nők jogegyenlőségének előmozdítását célzó egyéb nemzetközi egyezményekre, határozatokra, nyilatkozatokra és ajánlásokra – részletezi a diszkrimináció elleni fellépés politikájának eszköztárát, a *garanciákat*, és szól azokról a férfi és női *nemi szerepekről, sztereotípiákról*, amelyeket meg kell változtatni. A női egyenjogúságért folytatott erőfeszítések jelentős fordulópontjai voltak az utóbbi tíz év nagy konferenciái: így a bécsi Emberi-jogi Világkongresszus, a kairói Népesedési Világkonferencia és a pekingi Világkonferencia a Nőről. Az 1993-as bécsi kongresszus minden kétséget kizáróan elismerte a nők jogait *mint* emberi jogokat, ill. leszögezte, hogy „a *nők és leánygyermek*ek emberi jogai elidegeníthetetlen, integráns és oszthatatlan részei az egyetemes emberi jogoknak”. Ez a nyilatkozat megjeleníti regionális és nemzetközi feminista szervezetek azirányú erőfeszítéseit, hogy az emberi jogokat a *női jogok* széles palettá-

jának tekintetbe vételével újradefiniálják.

A női jogok elismerése és biztosítása tehát *egyrészt* jelenti az emberi jogok maradéktalan és feltétel nélküli (gyakorlatban is érvényre jutó) *kiterjesztését* a nőkre, tekintettel ezen jogok egyetemességére; *másrészt* jelenti – az emberi jogokon *belül* – bizonyos *különös jogok* biztosítását is részükre. E jogok azonban *nem* privilégiumokat, *nem* valamiféle külön- vagy plusz-jogokat jelentenek. Bizonyos „partikuláris” jogok ugyanis csupán különös helyzetük, funkcióik, csak rájuk jellemző testi-biológiai adottságaik révén vonatkoznak a nőkre.¹⁵ E jogok egyben a társadalom részéről a különös védelem (a fokozott törődés) kötelezettségének felvállalását is jelentik. E „különös” jogok tehát valójában *emberi jogok*, hiszen a nőket mint az *emberi nem* tagjait illetik meg.

Hasonló a helyzet az úgynevezett *feminista etikával*. A feminista kutatások egyik nővuma a *gender*, azaz a társadalmilag formált nem kategóriájának bevezetése, a *sex*, azaz a pusztán biológiai nem fogalmával szemben. Hangsúlyozzák, hogy a nemek között ugyan valóban *differencia*, azaz eltérés van – de nem csak, sőt nem döntően a testi-biológiai különbségük, hanem a mindenkori férfi-társadalom által konstituált *gender*-beli (társadalmi-nem-beli) különbözőségük miatt. Mi társadalmi értelemben a nő? Az, amivé az ő identitását a férfi alakítja: olyanná, amilyenek őt a férfi *látni és láttatni* akarja. A nő olyanná lesz, amilyen *szerepmintákat*, erkölcsi *erényeket és normákata* férfi *előír* neki. A normák, szerepmodellek, karaktervonások stb. az erkölcsi szocializáció folyamatában tradicionálisan átörökítődnek, s lassan-lassan mindkét nem esetében olyannyira

¹⁵ Lásd például az úgynevezett reprodukciós jogokat, vagy különös veszélyeztetettségük miatt a lánygyermek specifikus jogát az egészségneveléshez, ezen belül a HIV-AIDS területét érintő felvilágosításhoz-neveléshez. A női jogok, mint „külön-jogok” logikailag egyébként párhuzamot mutatnak a gyermekek, fogyatékosok stb. emberi jogaival.

bevésődnek, hogy már-már a természeti törvény, a biológiai szükségszerűség látszatát keltik. S ekkor már valóban úgy tűnik, hogy a biológikum: sors, és nincs lehetőség a (ránk osztott) kliséből, szerepkörből kilépni. A „tradicionálisan rétegzett társadalom” (Luhmann) tehát változatlanul reprodukálja a morál rétegződöttségében kifejeződő és megszilárdult *uralmi* viszonyokat.

A feminista etika nem valami új etikai teória, s nem is valamiféle elkülönült diszciplínaként meghatározható szak-etika. Voltaképpen azt a kísérletet jelöli, hogy a nemek közötti *különbség* perspektíváját (a *gender*-perspektívát) morálfilozófiai kérdésekre (mind az elméleti problémafeltárára, mind a morális konfliktusokat rejtő szituációk filozófiai elemzésére) vetítse ki. Végző soron tehát egy specifikus nézőpontról, látásmódról van szó, amelyet angolszász nyelvterületen „feministaként filozofálni” megközelítésnek neveznek (Doing Philosophy as a Feminist). E látásmódot mondhatni kopernikuszi fordulatot hozott a filozófiában és az etikában: ahogyan a kanti ismeretfilozófiában a kívüllég a megismerő alany számára nem előre adott, hanem azt a szubjektum konstituálja, a női nézőpont is sajátosan *konstituálja* a világot – új perspektívából *mást és másként* látat a világról. A feminista kutatásoknak a kérdés adta a fő impulzust, hogy miért vannak a nők ösödök óta hátrányos helyzetben a magán- és a közélet csaknem minden területén, továbbá mennyiben részesedett vagy részes a filozófia „férfias áramlata” abban a díszkrimináló nemi politikában, mely az élet csaknem minden területét meghatározza. Kérdés az is, milyen eszköztárat kínál a filozófia, hogy a nemek közötti aszimmetrikus viszony felszámolásához hozzájáruljon. E megfontolások alapján a feminista filozófia és etika a nők ügye iránt *elkötelezett*, kritikailag viszonyul az eddigi androcentrikus filozófiai-logikai-etikai képzetekhez; a nemek közötti differencia tézisére támaszkodva az *általános*

emberi kategóriája mellett a társadalmilag/nemileg *szituált* individuumra is figyel (ily módon az egzisztencialisztikus filozófiai áramlatokkal van rokonságban). A feminista filozófia ténylegesen a *gender*-kategória bevezetésével és alkalmazásával gyakorolja *társadalom- és kultúrkritikai funkcióját*.

A feminista etika alapgondolata, hogy minden *eddig* erkölcsi gondolkodó a férfiről és nőről, illetve a férfi- és női erkölcsről mint hierarchikus viszonyról beszélt. Ennek a „férfiközpontú” felfogásnak egy sajátos kritikáját adja Carol Gilligan elmélete. A nemek közötti különbségek ugyanis a hagyományos androcentrikus etikai felfogás szerint kétféle, a nemekre sajátosan jellemző morált alapoznak meg, ezek fundamentuma azonban két *nem-egyenértékű* etikai elv: az *igazságosság* férfifhoz rendelt és magasabbrendűnek nyilvánított, illetőleg a *gondoskodás* nőiként aposztrofált, alacsonyabb rendűnek tekintett elve. Carol Gilligan amerikai pszichológusnő úgy alakítja át ezt a teóriát, hogy a differenciát meghagyja, de az értékhierarchiát tagadja¹⁶. Kohlberg és Piaget erkölcs-szocializációs vizsgálati modelljének *kritikájaként* (akik ti. férfiak és nők erkölcsisége között egy közvetlenül biológiai meghatározottságú *értékrendszer* alapján tettek különbséget) Gilligan egyszerűen *más jellegű, egyenrangú és egymást kiegészítő* – korrelatív párt alkotó – női és férfi morál mellett érvel. Bizonyítani kívánja: a két nem egyedei csak a más-más típusú erkölcsi szocializáció miatt, azaz a másként definiált társadalmi szerep miatt ítélnék meg különböző módon azonos erkölcsi tartalmakat. Gilligan a nő és a férfi erkölcsi személyisége között *nem fokozati*, hanem *minőségbeli-jellegbeli különbséget* mutat ki. Világosan látja és *leleplezi*, hogy a férfiközpontú morál egy olyan nem-specifikus norma- és értékhierarchia sémájában gondolkodik, amely valójában nem

¹⁶ In *a Different Voice* c. művében: 1. kiad. Cambridge/Mass. – London 1982.

más, mint a tagolt társadalmi valóság megszerzésének és sajátos (nemre jellemző) megélésének a vetülete.

Gertrud Nunner-Winklers szerint azonban – Gilligan tézisével szemben – egyáltalán nincs is két, férfira és nőre jellemző erkölcs. Empirikus vizsgálatai szerint mindkét nem egyformán képes morális helyzetekben helyesen ítélni, s alkalomtól függ csupán, hogy férfiak és nők hol az egyik (az igazságosság), hol a másik (a gondoskodás) erkölcsi elvét alkalmazzák az adott szituációban. A két pszichológusnő tehát a tapasztalati-kísérleti adatokra támaszkodva egymáshoz, de a férfi pszichológusokhoz képest is homlokegyenest ellenkező eredményekre jutott. Ebből legalábbis azt a következtetést tudjuk levonni, hogy nem vagyunk képesek előzetes beállítódások nélkül a tapasztalati eredményeket megítélni – az erkölcsi ítéloképességet vizsgáló pszichológiai tesztek is preconceptionáltak. Tudatában kell tehát lennünk a tapasztalati adatok pillanatnyiságának, nem pedig egy tiszta, teljesen „objektív” tudomány létezésébe kellene kapaszkodnunk.¹⁷

Gilligan „két morál” teóriája számos gondolatkísérletben folytatódott. A jövőre nézve egyesek azt tartanák kívánatosnak, hogy *mindkét* nem fokozott jelentőséget tulajdonítson magatartásában a női gondoskodás-elvnek (lásd ökofeminizmus: újfajta viszony a természethez; a politikai hatalomgyakorlásban: uralom helyett kooperáció). Mások egy nemektől független, *nem-dichotomi-*

¹⁷ Gertrud Nunner-Winkler tanulmánya a *Jenseits der Geschlechtsmoral*c. kötetben (hrsg. v. Herta Nagl-Docekal, Fischer, Frankfurt/Main 1993) jelent meg. Lásd még Annemarie Pieper: *Gibt es eine feministische Ethik?*c. könyvét (Wilhelm Fink V., München 1998).

záló, egységes erkölcs mellett törnek lánzdzsát, vagyis a *nemi sztereotípiákon való túllépést* tartanák kívánatosnak. Ismét máskor a hagyományos „gondoskodás-morál” legyőzéséért szállnak síkra, mert abból még mindig az androcentrikus felfogás alaphangját hallják ki, mint állítják: a gondoskodás-elv az igazságosság bevonásának aspektusa nélkül a nőket szolgáltatókká teszi – valójában továbbra is a nők kizsákmányolásához vezet.

A jövő tehát nyitott az új erkölcsi viszonyok, magatartásminták, identitások kialakítására. A modern funkcionális társadalomszerkezet kialakulásával lassan, mégis drámaian átrendeződik a morál tradicionális struktúrája is: ez a strukturális változás az egyetemessé-válás, de egyben a pluralizálódás és az individualizáció mentén kristályosodik ki. Az egyetemesség elve és a differenciáltság elve, akárcsak a feminista politikai filozófiában, úgy a feminista etikában sem kell, hogy szembekerüljön egymással. A társadalom funkcionális szférák szerinti tagolódása a nyugati típusú modern világ legfőbb jellegzetessége, s egyben az erkölcs funkcionális-szférikus tagolódásának legfőbb forrása. Miféle változásokat hozhat ez az elkezdődött folyamat? A demokratikus társadalmak – hogy visszatérjünk kiindulópontunkhoz – az *individuumok szabadságának, egyenlőségének és egymás közötti testvériségének/szolidaritásának* eszméje köré szerveződnek. Ez mindenképpen a nemek – az egyenlő emberi méltóság eszméjében megjelenő – *egyenrangúságának, az individuum szabad identitásválasztásának*, és a két nem egymáshoz viszonyított *mássága* (sokfélesége) *kölcsönös elismerésének* követelményéhez vezet.